

**РОЗВИТОК АРБИТРАЖНО-СУДОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ
ГОСПОДАРСЬКОГО СУДУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ**
**THE DEVELOPMENT OF ARBITRATION COURT SYSTEM IN UKRAINE BY THE
EXAMPLE OF THE COMMERCIAL COURT OF TRASCARPATHIAN REGION**

Ващиліна Н.М.,

*голова Господарського суду Закарпатської області,
заслужений юрист України*

Хамник М.М.,

*кандидат юридичних наук,
начальник відділу Господарського суду
Закарпатської області*

У статті досліджено організаційні засади становлення і розвитку господарських судів в Україні та, зокрема, господарського суду Закарпатської області. Проаналізовано основні етапи розвитку органів господарської юрисдикції, досліджено правову природу органів держарбітражу. Визначено соціально-економічні й правові передумови перетворення органів держарбітражу в господарські суди.

Ключові слова: господарський суд, господарський суд Закарпатської області, державний арбітраж, арбітражний суд, судова система.

В статье исследованы организационные основы становления и развития хозяйственных судов в Украине и, в частности, хозяйственного суда Закарпатской области. Проанализированы основные этапы развития органов хозяйственной юрисдикции, исследована правовая природа органов госарбитража. Определены социально-экономические предпосылки преобразования органов госарбитража в хозяйственные суды.

Ключевые слова: хозяйственный суд, хозяйственный суд Закарпатской области, государственный арбитраж, арбитражный суд, судебная система.

The article investigates the organizing basis for formation and development of commercial courts in Ukraine and the commercial court of Transcarpathian region in particular. There have been analyzed the main stages of the development of the commercial jurisdiction bodies and the legal nature of state arbitration bodies has been under study. Social economic and legal prerequisites for transforming state arbitration bodies into commercial courts have been defined.

Key words: commercial court, the commercial court of Transcarpathian region, state arbitration, arbitration court, court system.

Необхідність наукового осмислення процесу становлення і діяльності господарських судів зумовлена, з одного боку, практичними проблемами трансформації судової гілки влади в цілому та функціонуванням системи господарських судів України зокрема, а з іншого боку, теоретичними проблемами, пов'язаними з методологічним забезпеченням подальшого проведення судово-правової реформи.

Ідеологія судової реформи має бути, насамперед, пов'язаною із загальним контекстом суспільного реформування, а запровадження новаторських підходів повинно враховувати методологічну єдність, системність, історичну та наукову обґрунтованість змін, організаційну та структурну упорядкованість органів правосуддя замість ситуативного скасування або заміни її окремих елементів.

Проблемам становлення і розвитку органів господарської юрисдикції присвячено працю В.С.Балуха і О.О.Сурілова «Одесский коммерческий суд – два века истории».

Вивченню історії діяльності на території України комерційних, арбітражних судів у різні періоди присвячено також чимало історико-правових досліджень

українських і російських учених, таких як: Є. Анісімов, І. Архипов, М. Барішнікова, Л. Бекузарова, Д. Бешер, С. Васильєв, Ю. Веденєєв, Ю. Вовк, Ф. Вольфсон, В. Гончаренко.

Питанням правової природи господарських (арбітражних) судів присвячені праці С.Абрамова, М.Гершенова, М.Ліпецкера, В.Можейко, З.Шкундіна.

Важливим напрямом дослідження проблеми формування і розвитку господарських судів є праці, присвячені перебігу судово-правової реформи. Різні аспекти становлення судів в Україні та реформування господарського судочинства висвітлюються в працях А. Васильєва, В. Грошевого, Л. Давиденка, В. Маляренка, В. Мамотова, Б. Полякова, М. Руденка, В. Семчика, М. Тітова, С. Штогуна, Д.Притики.

Історія системи господарської юрисдикції (господарських судів) починається з 21 листопада 1922 року, коли Радою Народних Комісарів було затверджено Положення про порядок вирішення майнових спорів між державними установами і підприємствами, яким розгляд господарських спорів було покладено на арбітражні комісії, що створювалися при губернських економічних

нарадах, а згодом – при виконавчих органах державної влади [1, с. 135].

Разом із тим історично доведено, що корені господарського судочинства знаходяться ще глибше.

Як свідчить історія, разом із судами загальної юрисдикції завжди існували спеціальні суди для розгляду спорів, що виникали з комерційної діяльності, в яких умовах вона б не здійснювалася.

Розвиток цього інституту, завжди пов'язаного з економічними правовідносинами, можна простежити починаючи зі Стародавньої Греції і Стародавнього Риму.

На теренах Російської імперії (до складу якої входили й українські землі) діяльність комерційних судів починається з 1807 року, коли був створений перший комерційний суд в Одесі.

У період з 1922 по 1930 роки, тобто у післяреволюційний період, склались особливі соціально-економічні відносини, які стали передумовою для створення і розвитку органів господарської юрисдикції – системи арбітражних комісій. Процес діяльності арбітражних комісій у період з 1922 по 1930 роки є надзвичайно цікавим у тому плані, що саме в цей період вказані органи діяли як спеціальні суди і мали виключно судові функції.

У Положенні про арбітражні комісії зазначалося, що справи починаються з позовної заяви установи чи підприємства, які вважають свої права порушеними. Слухання справи відбувалося на принципах змагальності, резолютивна частина рішення оголошувалася в тому самому засіданні, за рішеннями арбітражних комісій визнавалася сила судових рішень, які постановлялися Іменем Української РСР. У Положенні підкреслювалося, що при розгляді справи вирішується спір про право, при цьому Комісія керується чинними законами. Однак допускалося керуватися і загальнодержавними інтересами, що давало простір волюнтаризму і порушенню законності [2, с. 21].

Спори в арбітражних комісіях розглядалися колегіально: головою і двома членами арбітражної комісії. Один з арбітрів мав бути юристом, другий – господарником, до розгляду справ допускалися свідки, перебіг розгляду фіксувався в протоколах засідань.

Таким чином, арбітражні комісії, які мали одночасно ознаки арбітражу і суду, успішно діяли до 1931 року. Однак реформаторам того часу не давало спокою існування деякою мірою самостійної системи арбітражних комісій, і в березні 1931 року приймається рішення про її ліквідацію. Спори між державними підприємствами було передано на розгляд загальних судів, а між юридичними особами одного відомства – на розгляд вищестоящих органів.

Однак вже через 16 днів було створено систему державних арбітражних органів при органах виконавчої влади, на які покладалася розгляд господарських спорів. Утворення вказаних органів було здійснено відповідно до Постанови «Про зміни в системі кредитування та забезпечення господарського розрахунку в усіх господарських органах», а Положення про Державний арбітраж затверджено 3 травня 1931 року спільною постановою Центрального виконавчого комітету народних комісарів СРСР №5/298 [3, с. 109].

В Українській РСР 5 червня 1931 року вийшла постановою «Про Державний арбітраж УРСР», проте перше Положення було затверджене лише в березні 1945 року.

На жаль, усі документи щодо діяльності Державного арбітражу УРСР з 1931 по 1944 рік було знищено, а відтак, відомості про роботу арбітражу в довоєнні роки відсутні.

Подальший розвиток системи арбітражних органів характеризується суперечностями, зумовленими недовголістю економічної системи. Незважаючи на зазна-

чене, правовий статус державного арбітражу постійно підвищувався.

Історія господарського суду Закарпатської області розпочалася з 1946 року, тобто після приєднання Закарпаття до Української РСР. Тоді відповідно до постанови Закарпатського обласного виконавчого комітету №135 від 15 березня 1946 року було утворено державний арбітраж при Закарпатському облвиконкомі, основним завданням якого було розв'язання майнових справ, вирішення господарських спорів між установами, організаціями та підприємствами. Цією ж постановою головним арбітром було затверджено Митрофанову Параску Лаврентівну. На 1946 рік штат державного арбітражу області був затверджений у кількості 7 одиниць.

Відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР від 20 травня 1953 року №1049 «Про затвердження структури і штатів управління Міністерства юстиції УРСР при облвиконкомах» державний арбітраж було передано до системи Міністерства юстиції УРСР.

Рішенням Закарпатського облвиконкому від 10 липня 1954 року №818, прийнятим на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 25.06.1954 №866 «Про державний арбітраж», державний арбітраж було виділено з обласного управління Міністерства юстиції УРСР та знову підпорядковано виконкому Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих. Цим же рішенням державному арбітражу були передані штати, фонд заробітної плати, фонд матеріального постачання, майно, що належало державному арбітражу області станом на 1 січня 1954 року, однак у листопаді 1954 року рішенням облвиконкому знову скорочено посаду державного арбітра та затверджено штат у кількості 3 одиниць: головний арбітр, секретар-друкарка та рахівник. У 1954 році державним арбітражем області вирішено 1716 справ.

У 1960 році через збільшення обсягу роботи з вирішення арбітражних справ рішенням Закарпатського облвиконкому від 27.01.1960 за №39 до штату державного арбітражу області знову введено посаду державного арбітра, на яку призначено Пуцько Миколу Миколайовича – ветерана Закарпатського державного арбітражу. Рішенням облвиконкому від 15 травня 1962 року №822 головним арбітром державного арбітражу затверджено Андрашка Івана Васильовича, який успішно закінчив Празький університет, в якому освоїв юридичні й державні науки, ставши доктором юридичних наук.

У зв'язку з організацією в СРСР Рад народного господарства на виконання постанови Ради Міністрів Української РСР від 28 серпня 1963 року №958 «Про реорганізацію державних арбітражів при виконавчих комітетах обласних Рад депутатів трудящих УРСР» державний арбітраж при Закарпатському облвиконкомі ліквідовано. Постановою Ради Міністрів УРСР від 19 листопада 1963 року №1294 затверджено Положення про міжобласні державні арбітражі при виконавчих комітетах обласних промислових Рад депутатів трудящих УРСР.

У період з 1963 року по 1965 рік розгляд господарських спорів між підприємствами, установами та організаціями Закарпатської області було віднесено до компетенції Львівського міжобласного державного арбітражу при Львівському промисловому облвиконкомі.

У 1965 році з огляду на ліквідацію раднаргоспів міжобласні державні арбітражі набули статусу обласних. На виконання постанови Ради Міністрів Української РСР від 31 грудня 1965 року №1278 виконкомом Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих було прийнято рішення від 11 січня 1966 року за №2, згідно з яким знову створено державний арбітраж при Закарпатському облвиконкомі та затверджено штат в кількості 4 одиниць: головного арбітра, державного арбітра, консультанта, друкарки.

На посаду головного арбітра вкотре призначено Андрашка Івана Васильовича, який на цій посаді пропрацював до 1984 року.

У 1966 році державним арбітражем вирішено 2575 справ, у 1976 році – 4248 справ (дані згідно з історичною довідку Державного архіву Закарпатської області від 12.11.1997 №3749).

Розпорядженням виконавчого комітету Закарпатської обласної Ради народних депутатів від 01 листопада 1978 №55-р арбітром Державного арбітражу при Закарпатському облвиконкомі призначено Ващиліну Надію Михайлівну, а рішенням Закарпатського облвиконкому від 18 вересня 1984 року Надію Михайлівну затверджено головним арбітром держарбітражу Закарпатської області.

У 1987 році державний арбітраж при Закарпатському облвиконкомі перейменовано в державний арбітраж Закарпатської області, а його штатна чисельність вже становила 9 чоловік.

Отже, органи державного арбітражу до 1988 року діяли при виконавчих органах державної влади: спочатку при органах Міністерства юстиції, потім – при виконавчих органах обласних рад, а в центрі – при Раді Міністрів УРСР. Розглядаючи господарські спори між підприємствами, установами та організаціями, вони здебільшого виступали як органи державного управління.

Оскільки економічна система держави функціонувала на принципах адміністративного регулювання, то при розгляді господарських спорів державні арбітражі повинні були керуватися не тільки законом, а й підзаконними актами, виконувати деякі контрольно-управлінські функції, наприклад здійснювати контроль за укладенням планових угод. Крім того, центральні органи державного арбітражу мали право видавати деякі акти нормативного характеру.

Таким чином, у багатьох випадках спори вирішувалися під впливом волюнтаристських рішень окремих членів Уряду і високих посадових осіб. Особливо показово була практика масових звільнень підприємств від відповідальності за невиконання угод незалежно від наявності або відсутності вини постачальника. Це спотворювало договірні відносини, призводило до незбалансованості галузей народного господарства і, врешті-решт, руйнувало економіку [4, с. 84].

Зусиллями, в першу чергу, керівників органів державного арбітражу в 1988 році Державний арбітраж УРСР був виведений із підпорядкування органів управління, став самостійною системою, а його рішення стали остаточними і не підлягали перегляду з боку керівних органів республіки.

Усе більше набуваючи рис судового органу, державний арбітраж до 1991 року все ж таки не був справжнім судом, він ще мав ознаки, притаманні органам управління, діяв в умовах командно-адміністративної системи і являв собою один з її інститутів.

У червні 1991 року Верховною Радою Української СРСР було прийнято Закон «Про арбітражний суд» [5]. З прийняттям цього акту фактично й відбулось перетворення арбітражу в незалежний судовий орган для здійснення правосуддя в господарських відносинах.

Це була вже принципово нова форма здійснення правосуддя. Арбітражний суд був наділений повноваженнями і функціями незалежної судової влади і в такій якості підпорядковувалась тільки нормам закону.

У відповідності до вимог Закону України «Про арбітражний суд» від 04.06.1991 №1142-ХІІ державний арбітраж Закарпатської області реорганізовано в арбітражний суд Закарпатської області.

Так само як і утворення в 1922 році арбітражних комісій, виникнення у 1991 році, по суті, нової спеціалізованої судової системи – арбітражних судів – уже

на зовсім іншому рівні розвитку економічної системи України пов'язане з докорінними змінами в економіці. З'явилися нові форми власності; замість вертикальних управлінських стосунків, економіка переходить до нормальних горизонтальних господарських зв'язків і товарно-грошового обігу [6, с. 16].

Виявилось, що найбільш пристосованими для здійснення правосуддя в економічній сфері стали саме арбітражні (господарські) суди – спеціалізована ланка судової системи, яка поєднувала особливості суду й арбітрування, мала давні історичні корені, величезний досвід розв'язання господарських спорів, професійні кадри, багату практику застосування господарського законодавства.

Найважливішим чинником у реформуванні системи господарських судів стало прийняття у 1996 році Конституції України, яка заклала концептуальні основи цього процесу. З прийняттям Конституції система арбітражних судів послідовно й надійно посіла належне їй місце в єдиній судовій системі. Незалежність і недоторканність суддів як господарських, так і загальних судів конституційно гарантовані; закладені правові засади утворення касаційної та апеляційної інстанцій.

Після внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд» 21 червня 2001 року Законом України за №2538-III у ході подальшої судової реформи арбітражні суди, зокрема й арбітражний суд Закарпатської області, перейменовано в господарські суди.

З прийняттям Закону України від 07.02.2002 №3018-III «Про судоустрій України» спеціалізовані суди включено до системи судів загальної юрисдикції, а у відповідності до п.п. 6 п. 3 Прикінцевих та перехідних положень господарські суди областей, в тому числі господарський суд Закарпатської області, продовжили діяти, відповідно, як місцеві спеціалізовані суди [7].

На сьогоднішній день господарський суд Закарпатської області, як і інші господарські суди, зокрема Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, є місцевим господарським судом згідно зі статтею 21 Закону України від 07.07.2010 №2453-VI «Про судоустрій і статус суддів», що розглядає справи, які виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності.

Визначення державного арбітражу як елементу державної влади соціалістичних держав змусило багато європейських країн відмовитись від цього інституту. Проте в переважній більшості таких країн арбітражі як перевірені часом ефективні інституції здійснення правосуддя в господарських спорах перетворились на повноцінні інститути судової влади.

Після розпаду СРСР структура колишнього арбітражу пострадянських республік трансформувалась у незалежні органи господарської юрисдикції. Тенденція до повної або часткової відмови від господарських (арбітражних) судів та судочинства спостерігалась лише в окремих державах – колишніх республіках СРСР: в Грузії, Вірменії, Азербайджані. В інших пострадянських державах успішно функціонують органи господарської юрисдикції.

Отже, система господарських судів досить успішно пройшла період становлення, і підтвердженням цьому є прийнятий 7 липня 2010 року Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [8], яким закріплено за Вищим господарським судом України право остаточної касації. Суди господарської юрисдикції отримали можливість на рівне з судами іншої юрисдикції представляти в Раді суддів України та З'їзді.

Прийнятий у 2010 році Закон підтвердив виняткову важливість судової гілки влади в житті держави. При цьому судовий захист господарських правовідносин був

і залишається одним із найважливіших чинників становлення і розвитку економіки України. Тому цілком виправданими є зміни в структурі системи господарських

судів: на сьогодні вона складається з 8 апеляційних округів, куди входять 27 місцевих судів. Касаційною інстанцією є Вищий господарський суд України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постановлением ЦИК и СНК от 21 ноября 1922 года об утверждении Положения о порядке разрешения имущественных споров между государственными учреждениями и предприятиями // Собрание Указаний и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства [Текст] : алфавитно-предметный указатель за 1921 г., с указанием опубликования декретов и постановлений также в Известиях В.Ц.И.К. – М. : Издание Народного Комиссариата Юстиции, 1922. – 79 с.
2. Побирченко И.Г. Советский арбитражный процесс [Текст]/ И.Г. Побирченко// Киев: Изд-во «Выща школа», 1988.– 271с.
3. Постановлением ЦИК и СНК от 3 мая 1931 года об утверждении Положения о государственном арбитраже // Сборник Законов СССР, 1931 г., [Текст], №26. – М. :Госюриздат, 1931, Ст.203.
4. Притыка Д.Н. Арбитражный суд: проблемы организации и деятельности / Д.Н. Притика. Монография. – К.: Орияны, 2000. – 317 с.
5. Закон України про арбітражний суд: за станом на 1 серпня 1997 р.) / Верховна Рада України. – вид. офіційне – К. : Парламентське видавництво, 1997. – 7 с. – (Бібліотека офіційних видань).
6. Д.М.Притика Арбітражний суд на етапі переходу до ринкових відносин / Д.М.Притика //Право України. – 1992. – №9. – С. 14-19.
7. Закон України про судоустрій України: за станом на 15 вересня 2001 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парламентське вид-во, 2001. – 28с. – (Серія «Законо України»)/.
8. Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України : станом на 21 берез. 2012 р. : відповідає офіц. текстів. – Х. : Право, 2012. – 184 с.